

Արման Ս. Եղիազարյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր

**ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՎՐԱՑԱԿԱՆ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ**

Մաս երկրորդ: Համավրացական թագավորության
ինքնուրույն պատմական հեռանկարի ուրվագծերը*

Մուտք

9-րդ դարից սկսած՝ Մեծ Հայքի որոշ սահմանամերձ գավառներում արձանագրված՝ այլ քաղաքակրթությունների հետ ինտենսիվ շփումները որակական այնպիսի փոփոխություններ էին առաջացրել, որ այդ միջավայրերը ժամանակակիցներն ընկալում էին իբրև հայկական իրականությունից կտրված երկրամասեր: Ուստի դրանց տարածքներում հիմնվում էին իշխանություններ, որոնք զգալիորեն ամրապնդվելով՝ առաջ էին բերում քաղաքակրթական լուրջ տեղաշարժեր: Նման միջավայրերից էր Կղարջքը, որը Մեծ Հայքի մաս էր, նրա բնակչությունը գերազանցապես հայկական էր, և այնտեղ իշխում էր հայկական իշխանատոհմը:

Հայտնի է, որ մարդկային հասարակությունների ձևավորումը սկզբնապես տեղի է ունեցել տարածքային սկզբունքով («տարածքային սոցիալիզացիա»), երբ գիտակցաբար կամ ենթագիտակցաբար՝ մարդիկ աստիճանաբար կապվել են բնակության տարածքին, ստեղծել ավանդույթներ, կենցաղ և մշակույթ: Աստիճանաբար ձևավորվել է նաև հայրենիքի գիտակցությունը¹: Նման իրավիճակ էր Կղարջքում՝ 9-րդ դարի սկզբին, երբ աշխարհագրական այդ ինքնամիոփ միջավայրում սկսվեց նոր հասարակության ձևավորումը: Դրան զուգահեռ՝ պատմական հեռանկարի առումով այնտեղ բյուրեղացավ սեփական՝ անկախ ապագայի գիտակցությունը, որը մեծապես կանխորոշում էր գալիք իրադարձություն-

* Սկիզբը տես «ՎԷՄ», 2012, N 4, էջ 23–41: Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 11.02.2013:

¹ Տես **I. Duchecik**, Comparative federalism. The territorial dimension of politics,–Lanham et. al., 1987, p. 62.

ները և տվյալ միավորի աշխարհագրական տարածման ուղղությունները:

Ընդհանրապես՝ յուրաքանչյուր քաղաքակրթության կամ քաղաքակրթական լոկալ միջավայրի համար խիստ կարևորվում է պատմության և դրա յուրովի ընկալման անհրաժեշտությունը: Սեփական անցալի անկրկնելիության գիտակցումն է ծնում հանրային ինքնագիտակցությունը, պատմությամբ են բացատրվում ազգային ինքնությունությունն ու յուրահատկությունը՝ քաղաքակրթության գլխավոր բաղադրիչներից երկուսը: Այդ առումով, երբեմն առանձին վերցված երկրամասի ազգաբնակչության «պատմական անհատականությունը» սկսում է նույնանալ ազգային ինքնությամբ², ինչը և տեղի ունեցավ Կղարջքում:

Պատմության հիմքով յուրաքանչյուր հանրային ներկայի արժևորման համար բանաձևի նշանակություն ունի «Ես իմ անցյալն եմ» հղացքը³: Սակայն պատմության գիտակցությունը տարբեր պատճառներով երբեմն սկսում է տեղի տալ զանազան փոխակերպումների: Այս առումով անցյալի կամ պատմության գիտակցությունը Կղարջքի ազգաբնակչության շրջանում զգալի փոփոխություններ է կրել: Ի սկզբանե լինելով Մեծ Հայքի մաս՝ դրանից բխող քաղաքակրթական-արժեհամակարգային առանձնահատկություններով, որոնցից ամբողջապես հեռանալը գործնականում անհնար էր («Պատմությունը շրջանցող ճանապարհի չկա. ճանապարհն անցնում է միայն պատմության միջով»⁴, - Կ. Յասպերս), մինևնույն ժամանակ Կղարջքում ծնվել էր Մեծ Հայքից առանձին, յուրովի զարգացման անհրաժեշտության գիտակցությունը, որը կապված էր մի կողմից՝ հունական ու վրացական միջավայրերի հետ սերտ շփումների և դավանանքային հարազատության, իսկ մյուս կողմից՝ այն իրողության հետ, որ հայկական առաքելական դավանանքային միջավայրը օտարել էր Կղարջքի հայ քաղկեդոնական բնակչությանը՝ նրան համարելով վրացի, այսինքն՝ առաջին պլանում նկատի ունենալով ոչ թե էթնիկական, այլ դավանանքային սկզբունքը:

Այդ իսկ պատճառով՝ օտարված ազգաբնակչությունն իր ապագայի տեսլականի առումով փորձելու էր ստեղծել ու ամրապնդել սեփական միջավայրը, որին ինքնություն քաղաքակրթական բովանդակություն հաղորդելու հրամայականը ստիպում էր մի կողմից՝ անկախանալ Բագրատունյաց թագավորությունից, իսկ մյուս կողմից՝ սեփական ապագան կապել վրացական միջավայրի հետ: Նման իրականության մեջ Կղարջքի Բագրատունիները սկզբում փորձ են կատարում տիրելու հայկական գահին, սակայն տապալվելով՝ հանգում են սեփական գերիշխանությամբ վրացական թագավորությունը վերականգնելու գաղափարին:

2 Տե՛ս Գ. Люббе, Историческая идентичность, “Вопросы философии”, 1994, N 4, с. 109-113.

3 Տե՛ս Ե. Sartre, L'etre et le neant. Essai d'ontologie phenomenologique, Paris, 1943, p. 9.

4 Կ. Jaspers, The origin and goal of history, trans. H. Bullock, London, 1953, p. 275.

1. Կղարջքի կուրապաղատության տարածքային ընդարձակման միտվածությունը 9-րդ դարում

9-րդ դարում իրավիճակն Այսրկովկասում մեծապես տարբերվում էր նախորդ դարում տիրող իրադրությունից. արաբական տիրապետությունն անկում էր ապրում, և աստիճանաբար հզորանում էին տեղական իշխանությունները: Դրանց մեջ իրենց հնարավորություններով և տիրապետած ռեսուրսներով հատկապես աչքի էին ընկնում Բագրատունիները, որոնք վայելում էին Խալիֆայության բարեհաճությունը: Հայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունին (802–826⁵) մեծապես ընդարձակեց իր տիրույթները: Նա շրջահայաց քաղաքական գործիչ էր և բացահայտորեն Խալիֆայության դեմ դուրս գալու փոխարեն՝ խելամտորեն իր տիրույթներին կցեց տարբեր նախարարական տոհմերին պատկանող տարածքները: Խնդիրն այն է, որ 774–775 թթ. արաբական տիրապետության դեմ հայոց ապստամբությունից հետո քաղաքական ասպարեզից հեռացել էին Կամսարականները, իսկ Մամիկոնյանները կորցրել էին իրենց նախկին կշիռը: Աշոտ Բագրատունին կարողացավ տիրել այդ տոհմերին պատկանող Տարոնին, Տայքին, Շիրակին, Աշոցքին⁶, ինչպես նաև գնեց Կամսարականներին պատկանող Արշարունիք գավառը, որից հետո իր նստավայրը Դարյունք բերդից տեղափոխեց այնտեղ⁷: Արաբ հեղինակները 9-րդ դարի առումով մեկ կապակցության մեջ են հիշատակում Շիրակն ու Տայքը (Սիրաջ-Թայր)⁸, ինչը պայմանավորված էր դրանց՝ Բագրատունիներին պատկանելու իրողությամբ: Բագրատունիները դարձան ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Այսրկովկասի խոշորագույն հողատերերը⁹:

Իսկ ահա Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի մահից (826 թ.) հետո արաբները գրավեցին նրա տիրույթները¹⁰: Հետագայում նրա որդիները տիրույթներ էին ձեռք բերել Գուգարքի կենտրոնական հատվածում: Ավելին՝ ձևավորելով սեփական իշխանությունները, նրանք սկսել էին իշխել միայնակից անկախ¹¹: Միննույն ժամանակ՝ Կղարջքի Բագրատունիները մտածում էին սեփական իշխանությունների ընդարձակման մասին: Մակայն նման հնարավորությունն արդեն խիստ սահմանափակ էր, քանի որ

5 Կ. Յուզբաշյանի ձշգրտման համաձայն՝ Աշոտ Մսակերի իշխանության շրջանը սկիզբ է առնում ոչ թե 804 թ., ինչպես ընդունված էր նախկինում (տե՛ս **Ա. Թեր-Գեովոնյան**, *Армения и Арабский Халифат*, Е., 1977, с.126), այլ 802 թ. (տե՛ս **Կ. Юзбашян**, *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв.*, М., 1988, с. 54).

6 Տե՛ս Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Եր., 2001, էջ 83–84; Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106:

7 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 106:

8 Տե՛ս **Ibn Khordādbēh**, *Kitāb al-masālik wa’l-mamālik*.–BGA, p. VI, *Lugd. Bat.*, 1967, p. 122, **Ibn al-Fakih al-Hamadani**, *Kitāb al-boldān*.–BGA, p. V, *Lugd. Bat.*, 1967, pp. 290–291, “*Kitāb al-a’lāk an-naḥisa auctore Abū-‘Alī Ahmad-ibn-‘Omar ibn Rosteh et Kitāb al-Boldān auctore Ahmed ibn Abī Jakūb ibn Wādhih al-Kātib Al-Jakūbī*”.–BGA, p. VII, *Lugd. Bat.*, 1967, p. 364 և այլն: Տե՛ս նաև **Ա. Թեր-Գեովոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 42:

9 Տե՛ս **Ա. Թեր-Գեովոնյան**, նշվ. աշխ., էջ 182:

10 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

11 Տե՛ս **Վ. Կոպալիանի**, Բյուզանդիայի և Վրաստանի փոխհարաբերությունների պատմությունից, «Թբիլիսիի պետական համալսարանի աշխատություններ», պատմություն, հնագիտություն, արվեստագիտություն, ազգագրություն, 61, 1956, էջ 114 (վրացերեն):

հայոց իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին սկսել էր բուն գործունեություն ծավալել սեփական տիրույթները ընդարձակելու համար: Կղարջքի համար դեպի Տայք տանող ճանապարհը փակ էր Աշոտ Մակերի ժամանակներից սկսած, շուտով փակվեց նաև ճանապարհը դեպի Գուգարք: Դեռևս Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատն էր ցանկացել տիրել Գուգարքի կենտրոնական գավառներին և հասնել Տփղիս¹², սակայն ի վերջո ծանր պարտություն էր կրել¹³: Իսկ 881 և 888 թթ. հայ-աբխազական բախումների արդյունքում իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին իր տիրույթներին կցեց Գուգարքի կենտրոնական գավառները¹⁴:

Այս կապակցությամբ Զ. Անչաբաձեն կարծիք է հայտնել, թե այդ բախումների մասնակից Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհի գլխավոր հակառակորդների՝ Նասրի փախուստից և նրա հայր Գվարամի մահից (882 թ.) հետո նրանց տիրույթները՝ Զավախքը, Արտահանը և Տաշիրքն անցան Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհին, քանի որ հենց նա ստանձնեց գլխավոր դերակատարությունը Կղարջքի կուրապաղատությունում¹⁵: Նման պնդումը քննություն չի բռնում, քանի որ նրանց հողերը մեծավ մասամբ անցել էին իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն, որը վրացական աղբյուրներում արդեն հիշատակված էր որպես թագավոր¹⁶:

Ս. Երեմյանը թեականորեն հավանական է համարում, որ Ատրներսեհին էին անցել Արտահանն ու Զավախքը¹⁷, սակայն նրա կասկածը տեղին է: Դավթի որդի Սմբատը պահպանել է մի տեղեկություն, որը հստակ ցույց է տալիս, որ Նասրի մահից հետո նրա տիրույթները չեն անցել Ատրներսեհին: Պատմիչը հաղորդում է բառացիորեն հետևյալը. «...սպանվեց Նասրը, իսկ Նասրի տիրույթները խլեցին այլ իշխաններ»¹⁸:

Զ. Անչաբաձեն կարծում է նաև, որ Աշոտ Բագրատունին տիրել է Վիրքին, որի պատճառով վրացական աղբյուրում հիշատակվում է որպես «հայոց և վրաց իշխանաց իշխան»¹⁹: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ իր թագավորության շրջանում Աշոտ Ա-ն «զաղխատրոյ՞ բնակիչն Գուգարաց... առհասարակ ընդ ձեռամբ նուաձէր՝ ի բաց ի նոցանէ հերքելով զաւազակութիւն մարդադաւութեան, և իբրև օրինաւորս և իլուս զամենեսեան կազմէր, և առաջնորդս և իշխանս նոցա կացուցանէր»²⁰: Այս հաղորդումը ցույց է տալիս, որ Գուգարքի մեծ մասը միացվել էր Աշոտ Ա-ի արքունի տիրույթներին: Դատելով Վախուշտ Բագրատինի և

12 Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 83:

13 Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, История и повествование о Багратионах, пер. М. Лордкипанидзе, Тб., 1979, с. 32.

14 Տե՛ս **Ա. Եղիազարեան**, Հայ-աբխազական պատերազմները Թ դ. 80-ական թուականներին և Կղարջքի կիրոպաղատությունը, «Բազմավէպ», Վենետիկ, 2009, էջ 182-192:

15 Տե՛ս **З. Анчабадзе**, Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.), Сухуми, 1959, с. 124-125.

16 Տե՛ս Քարթլիի մատյան, թարգմ. Վ. Մարտիրոսյանի և Հ. Մկրտումյանի, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1989, թիվ 9, էջ 63; **Вахушти Багратиони**, История царства Грузинского, перевод Н. Накашидзе, Тб., 1976, с. 187.

17 Տե՛ս **Ս. Երեմյան**, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, «Ն. Մառի անվան կաթինետի աշխատություններ», Եր., 1947, թիվ 2, էջ 110:

18 **Сумбат Давитис-дзе**, с. 33-34.

19 **З. Анчабадзе**, նշվ. աշխ., с. 125.

20 Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմություն Հայոց, բնագիրը Մ. Էմինի, Եր., 1996, էջ 142:

«Քարթլիի մատյան»-ի տեղեկություններից՝ իր տիրությունների մեծ մասը Գվարամը նախկինում ստացել էր իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուց, քանի որ ամուսնացած էր նրա քրոջ հետ²¹: Պարզ է, որ Գվարամի և Նասրի մահից հետո Աշոտը տիրելու էր նրանց հողերին: Գուգարքի կենտրոնական գավառների վրայով Կղարջքի կուրապաղատության՝ դեպի Տփղիս ընդարձակվելն այդուհետ դարձավ անհնարին: Այսուհետ դեպի Վիրք ճանապարհն «անցնում էր» միմիայն Սամցխեով, որի վրա էլ շուտով, ինչպես կտեսնենք, կենտրոնացավ Կղարջքի կուրապաղատների ուշադրությունը:

Ըստ «Քարթլիի մատյան»-ի՝ 876 թ. Գուգարքի Թռեղք գավառում հաստատվել էր Լիպարիտ Բաղվաշ իշխանը: Նա վայելում էր Աշոտ Ա-ի հովանավորությունը, որի ապացույցն է այն, որ նա մասնակցեց 9-րդ դ. 80-ական թվականներին տեղի ունեցած հայ-աբխազական պատերազմներին՝ Աշոտ Ա-ի կողմում²²:

Հայտնի է, որ Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի թոռ Գուրգենը 881 թ. մարտնչում էր Կղարջքի Ատրնեքսեի կուրապաղատի և նրա հովանավոր իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու դեմ՝ միանալով Գվարամ ու Նասր Բագրատունիների և Աբխազաց թագավորի դաշինքին²³: Նմանատիպ երկրորդ հակամարտության ժամանակ, որը տեղի ունեցավ 888 թ.՝ արդեն Աշոտ Ա-ի գահակալության շրջանում, Գուրգենը միացավ հակառակորդ դաշինքին²⁴: Ըստ Դավթի որդի Սմբատի՝ Գուրգենը Տայքի Կալմախ ամրոցից տեղափոխվել էր Շավշք և Արտահան: Գուրգենը թշնամացավ Կղարջքի կուրապաղատ Ատրնեքսեի հետ և ճակատամարտեց նրա դեմ, սակայն 891 թ. Արտահանում նա պարտվեց և սպանվեց²⁵: Բայց վերջինիս ժառանգները, ինչպես ցույց կտանք ստորև, ընդարձակ գործունեություն էին ծավալում՝ կարևոր դերակատարություն ստանձնելով վրացական թագավորության ձևավորման գործընթացում:

Ստեղծված իրավիճակում Կղարջքի կուրապաղատությունում անհրաժեշտաբար պետք է սկսեր ձևավորվել սեփական ապագայի տեսլականը, քանի որ վերջինս աստիճանաբար այնքան էր զատվել հայկական իրականությունից, որ ձգտում էր անկախության: Սկզբում Կղարջքի կուրապաղատների նկրտումները գերազանցում էին սեփական հնարավորությունները: Խնդիրն այն է, որ նրանք գերիշխանության էին ձգտում Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միջավայրում: Ապագայում հաջողության հասնելու համար նախապես Կղարջքում անհրաժեշտ էր ձևավորել միանգամայն ինքնուրույն միջավայր, որն էլ իրականացվեց քաղկեդոնական եկեղեցաշինությանը զարկ տալու ճանապարհով: Աշոտ կուրապաղատի իշխանության շրջանից սկսած (8-րդ դ. վերջ-826) լայն ծավալներ է ընդունում եկեղեցիների և վանքերի շինարարությունը, որի սկզբնավորողն այնուհետև տեղի հոգևոր առաջնորդի դերը ստանձնած Գրիգոր Խանձթեցին էր (759-861): Աշոտ կուրապաղատն իր իշխաններից մեկի միջոցով

21 Տե՛ս **Вахушти Багратиони**, с. 187; Քարթլիի մատյան, էջ 63:

22 Տե՛ս Քարթլիի մատյան, էջ 63-66:

23 Նույն տեղում, էջ 64:

24 Նույն տեղում, էջ 65:

25 Նույն տեղում, էջ 64-65: Տե՛ս նաև **Сумбат Давитис-дзе**, с. 34.

ինացավ Գրիգոր Խանձթեցու մասին²⁶, իր մոտ հրավիրեց նրան, գրուցեց, որից հետո խորությանը ըմբռնեց նրա դերակատարությունը Կղարջքի կուրապաղատության ապագայի տեսլականի հարցում: Գրիգոր Խանձթեցին ստացավ բարեբեր վայրեր, այդ թվում՝ Շատբերդի շրջանը²⁷: Այնուհետև Կղարջքի կուրապաղատը սկսեց հովանավորել Գրիգոր Խանձթեցու կողմից սկսված եկեղեցաշինությունը²⁸, որը վրացական պատմագիտության մեջ կոչվում է եկեղեցական գաղութացում²⁹: Ավելին, կարծիք է հայտնվել, որ եկեղեցաշինությունը Կղարջքում ուներ ոչ միայն տեղական, այլև համավրացական նշանակություն³⁰: Եկեղեցին, ամրապնդելով սեփական իշխանությունը, փորձում է խլել աշխարհիկ իշխանությունը և զգալի հաջողություններ է արձանագրում³¹:

Կղարջքի Բագրատունիները քաղկեդոնական բուռն եկեղեցաշինության հնարավորություն ստացան այն պատճառով, որ 9-րդ դարում Շիրակի Բագրատունիներն այնքան էլ ուշադրություն չէին դարձնում դավանանքային հարցերին: Թեև Տայքը կցված էր Բագրատունյաց տիրույթներին, այնտեղ քաղկեդոնականները հնարավորություն էին ստացել գործելու ազատորեն: Վարդան վարդապետը հաղորդում է, որ «Սահակ Մոռտուն կոչեցեալ, որ եպիսկոպոս էր Տայոց ի յԱշունքն, և հալածեալ անտի վասն հաւատոց (իմն դավանանքի - Ա.Ե.), եկն ի Հայս առ Աշոտ (իմն Աշոտ իշխանաց իշխան-Ա.Ե.)»³²: Ռա տեղի էր ունեցել 876 թ. ոչ շատ առաջ, երբ Աշոտ Բագրատունին վաղուց արդեն Խալիֆայության կողմից ճանաչվել էր որպես Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների իշխանաց իշխան³³:

Պետք է եզրակացնել, որ այդ ժամանակ Տայքում քաղկեդոնականներն այնքան էին գորեղացել, որ դավանանքի պատճառով այնտեղից կարողացել էին հալածել Աշունքի (Օշկ) եպիսկոպոսին: Թերևս այդ ժամանակներից էլ սկսվել էր Աշունքի վանքի քաղկեդոնականացման գործընթացը: Բագրատունյաց հզորացման շրջանում այս գործընթացը դադարել էր և մինչև Սմբատ Ա-ի մահը, քաղկեդոնականները Տայքում ակտիվություն չէին ցուցաբերում: 10-րդ դ. կեսերին միայն Բագրատունիներն այնտեղ սկսում են եկեղեցաշինական լայն աշխատանքներ իրականացնել³⁴: Նույն պատճառով, Գրիգոր Խանձթեցու գործունեության շրջանում քաղկեդոնիկ եկեղեցու կողմից ձեռնարկվել է նաև հայոց իշխան Աշոտ Մսակերին քաղկեդոնական դավանանքի հետևորդ դարձնելու փորձ: Նրա միջոցով հնարավոր էր լինելու քաղկեդոնականություն-

26 Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, Житие Св. Григория Хандзтийского, грузинский текст, введение, издание, перевод Н. Марра. “Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии”, т. VII, СПб., 1911, гл. X.

27 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XI:

28 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. X:

29 Տե՛ս **Ն. Վաչնաձե**, Սերապիոն Զարգմեցու վարքը՝ որպես պատմական սկզբնաղբյուր, Թբ., 1975, էջ 199 (վրացերեն): Տե՛ս նաև *Очерки истории Грузии*, т. II, Тб., 1988, гл. VI, §.

30 Տե՛ս **Ս. Երեմյան**, Լիպարիտ գորավարը և նրա նախորդները, էջ 108:

31 Տե՛ս **Մ. Լորդկիպանիձե**, Ավատատիրական Վրաստանի քաղաքական միավորումները (IX-XII դ.), Թբ., 1963, էջ 262-268 (վրացերեն):

32 Տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, էջ 91:

33 Տե՛ս **Հովհաննես Գրասխանակերտցի**, էջ 136:

34 Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, с. 33 և այդուհետ:

նը տարածել ողջ Հայաստանում: Դատելով Մխիթար Այրիվանեցու և Վարդան վարդապետի տեղեկություններից, քաղկեդոնականներն իրենց նպատակների մեջ որոշ հաջողության էին հասել, սակայն Միջագետքից ժամանած մի միաբնակ վանական դավանաբանական վեճում հաղթեց քաղկեդոնիկ հոգևորականին: Դրանից հետո Աշոտ Մասկերը վերջինիս վտարում է երկրից³⁵:

Գրիգոր Խանձթեցու ղեկավարությամբ Կղարջքի կուրապաղատությունում կառուցվել ու վերակառուցվել են տասնյակ վանքեր ու եկեղեցիներ³⁶: Ըստ որում՝ երբ Գրիգոր Խանձթեցին եկավ Կղարջք, այնտեղ միակ գործող եկեղեցին Օպիզան էր³⁷: Դատելով նրա ղեկավարությամբ հիմնված վանքերի և եկեղեցիների աշխարհագրությունից՝ վերջինս ընդգրկում էր միայն Կղարջքը: Այդ իսկ պատճառով նրան ուզում էին կարգել միայն Կղարջքի վանքերի և եկեղեցիների (Խանձթա, Շատբերդ, Միջնաձոր և այլն) հոգևոր առաջնորդ: Վիճակն այդպիսին էր նաև Բագարատ կուրապաղատի (826–876) որդու՝ Դավթի օրոք (876–881), երբ կառուցվեց Խանձթայի քարե եկեղեցին³⁸: Այդ ժամանակ գտնվելով արխազաց թագավորությունում և թագավորին նկարագրելով Կղարջքի վանքերն ու եկեղեցիները՝ Գրիգոր Խանձթեցին մասնավորապես պատմում է, որ դրանք մի կողմից սահմանակցում են արխազաց թագավորությանը՝ Մոսրական լեռների շրջանում ձգվող Ղաղղ լեռնապարով, իսկ մյուս կողմից շրջապատված են Շավշքի գետերով: Ընդհանրապես, Գեորգի Մերչուլի կողմից Գրիգոր Խանձթեցու կառուցած կամ վերակառուցված վանքերին ու եկեղեցիներին տրված «Կղարջքի մենաստաններ» անվանումն արդեն իսկ խոսում է այն բանի օգտին, որ դրանք բոլորը գտնվում էին Կղարջքում³⁹: Հարկ է նշել, որ Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանության սահմանները պետք է նույնական լինեին Կղարջքի կուրապաղատության սահմաններին, քանի որ նրան գործունեության հնարավորություն էր տրվել Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի կողմից: Դատելով վրաց պատմիչ Դավթի որդի Սմբատի տեղեկություններից, Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի իշխանությունն ընդգրկում էր Կղարջքը, Շավշքը և Նիգալը⁴⁰: Ուսումնասիրողներն արդեն ցույց են տվել, որ Աշոտ կուրապաղատի իշխանությունը տարածվում էր միայն այսպես կոչված՝ «մեծ» Կղարջքում⁴¹: Մինչդեռ, վրաց պատմաբաններից ոմանք, չնայած վրացական աղբյուրի վերոհիշյալ տեղեկություններին, փորձում են ապացուցել, որ Աշոտ կուրապաղատի տիրույթների մեջ էին մտնում Շավշքը, Կղարջքը, Նիգալը, Ագարը (Աճարա), Տայքը, Սամցխեն, Ջավախքը և Արտահանը⁴²: Մյուս

35 Տե՛ս Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն Հայոց: Ի լոյս ընծայեաց Սկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 53; Վարդան վարդապետ, էջ 84:

36 Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, րл. V, IX.

37 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. VII:

38 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XXVIII:

39 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XXII:

40 Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, с. 31–32.

41 Տե՛ս **Յ. Մարկուարտ**, Հայ Բագրատունեաց ձիւղագրութիւնը, ծանօթութիւններով, գրեց պրոֆ. դկտ. Յ. Մարկուարտ, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ.Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913, էջ 138; **Ն. Աղոնց**, Երկեր, հ. Ա, Եր, 2006, էջ 504:

42 Տե՛ս **Դ. Մուսխելիշվիլի**, Վրաստանի պատմական աշխարհագրության հիմնական

կողմից, արձանագրելով, որ Աշոտ կուրապաղատի մահից հետո նրա տիրույթները գրավվեցին արաբների կողմից⁴³, այնուհետ կարծիք են հայտնում, որ դրանք բաժանվել են երկու մասի՝ Կղարջք և Տայք⁴⁴:

Ի դեպ, Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատության թարգմանիչ Ե. Ցագարեիշվիլին կարծիք է հայտնել, որ Ատրնեսենն իշխում էր ոչ թե Կղարջքում, այլ Տայքում⁴⁵: Հետևաբար, ստացվում է, որ թագի է արժանացել Բագրատունիների ոչ թե Կղարջքի, այլ Տայքի ճյուղը⁴⁶: Սակայն վերոհիշյալ տեսակետերը չեն հիմնավորվում հատկապես վրացական աղբյուրների տեղեկություններով: Գրիգոր Խանձթեցու և նրա մերձավորների կողմից կառուցված կամ վերակառուցված եկեղեցիների թվում բացառություն էր կազմում միայն Իշխանի եկեղեցին, որը գտնվում էր Տայքում: Ըստ Գեորգի Մերչուլի՝ այն վերակառուցել է Գրիգոր Խանձթեցու շրջապատի հոգևորականներից Սաբանի կողմից⁴⁷: Վերջինս, հաստատվելով Իշխանի եկեղեցում, դադարեց ենթարկվել Կղարջքի կուրապաղատին: Երբ Բագրատ կուրապաղատն իր մոտ հրավիրեց Սաբանին, նա չգնաց, իսկ երբ գնաց Գրիգոր Խանձթեցու հրավերով, կուրապաղատի հարցին, թե ինչու չընդունեց իր հրավերը, պատասխանեց, որ ենթարկվում է միայն Հիսուս Քրիստոսին⁴⁸: Վերոհիշյալից պարզ է, որ Իշխանի եկեղեցու ընդգրկած տարածքը ենթակա չէր Կղարջքի կուրապաղատին, և, չնայած Սաբանն ի սկզբանե դուրս էր եկել Կղարջքից, հայտնվելով Տայքում, դադարեց ենթարկվել Կղարջքի կուրապաղատին: Ինչ վերաբերում է Գրիգոր Խանձթեցու հրավերին արձագանքելուն, ապա դա հետևանք էր այն բանի, որ Սաբանը շարունակում էր ընդունել վերջինիս հոգևոր ավագությունը: Այդ դեպքից հետո Բագրատ կուրապաղատը Գրիգորի և Սաբանի հետ ինքն այցելեց Իշխան: Հետագայում Սաբանը դարձավ Իշխանի եպիսկոպոս⁴⁹: Պատճառն այն իրողությունն էր, որ Տայքը մտնում էր Շիրակի Բագրատունիների տիրույթների մեջ, ուստի Իշխանի եկեղեցում հաստատված Սաբանը ենթարկվում էր նրանց, սակայն, լինելով քաղկեդոնական, ընդունում էր Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությունը:

Պետք է նշել, որ, դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից, Գրիգոր Խանձթեցին սկզբնապես իրավասու էր համարվում միայն այն վանքերի և եկեղեցիների նկատմամբ, որոնք կառուցվել կամ վերակառուցվել էին իր հովվապետության օրոք: Այսպես, նա Օպիզայի վանքն ու նրա

հարցերը, գիրք 1, Թբ., 1977, գլ. II, § 6 (վրացերեն):

43 Տե՛ս Очерки истории Грузии, т. II, гл. VI, §4.

44 Տե՛ս Ի. Զավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմություն, հ. II, Թբ., 1965, էջ 111 (վրացերեն):

45 Տե՛ս «Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունները Վրաստանի մասին», հայերեն տեքստը վրացերեն թարգմանությամբ, ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով հրատ. Ե. Ցագարեիշվիլին, Թբ., 1965, էջ 0121-0123: Նույնը տե՛ս Շ. Բաղրիձե, «Քարթվելական թագավորության» քաղաքական համակարգի պատմությունից, «Թբիլիսիի պետական համալսարանի աշխատություններ», պատմություն, հնագիտություն, արվեստագիտություն, ազգագրություն, 113, Թբ., 1965, էջ 223-224 (վրացերեն):

46 Տե՛ս Փ. Իսղորոկվա, Գեորգի Մերչուլե, Թբ., 1954, էջ 127 (վրացերեն); Դ. Մուսխելիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 174:

47 Տե՛ս Георгий Мерчуле, гл. V.

48 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XIV, XXVI:

49 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XXVI:

քահանային համարում էր իրեն ոչ ենթակա⁵⁰: Այդ իրողությունը, թերևս, բխում էր նրանից, որ Աշոտ կուրապաղատից հետո, երբ նրա երեք որդիները ստեղծեցին իրենց սեփական իշխանությունները⁵¹, վերջիններից Գվարամ Բագրատունին, որը տիրում էր այդ վանքի շրջակա տարածքներին, հաշվի չէր նստում Կղարջքի հոգևորականների հետ⁵²:

Կղարջքի կուրապաղատությունը Գրիգոր Խանձթեցու միջոցով շուտով փորձեց սեփական եկեղեցու հոգևոր իշխանությունը տարածել Աբխազաց թագավորությունում: Այդ նպատակով Աբխազաց թագավորի մոտ ուղարկվեց Գրիգոր Խանձթեցին: Աբխազաց թագավորը ընդունեց Գրիգոր Խանձթեցուն, որը նույնիսկ եկեղեցի հիմնեց այնտեղ⁵³: Սակայն 881 և 888 թթ. բախումների ընթացքում ձևավորված նման բարենպաստ իրավիճակը փոխվեց:

Եթե ընդհանրացնենք Կղարջքի կուրապաղատության ընդարձակման միտումները 9-րդ դարում, կարող ենք արձանագրել, որ հստակորեն ընդգծվում է տարածման տեսլականը դեպի Վիրք, միևնույն ժամանակ փորձ է կատարվում ազդեցություն ձեռք բերել նույն դավանանքն ունեցող Աբխազաց թագավորությունում: Սակայն 9-րդ դարի երկրորդ կեսին Վիրքին տիրելու համար պայքար է սկսվում Շիրակի Բագրատունիների և Աբխազաց թագավորության միջև, որի ընթացքում Կղարջքի Բագրատունիները բաժանվում են երկու ճամբարների: Աբխազաց թագավորին են միանում Գվարամ և Նասր Բագրատունիները, իսկ բուն Կղարջքի տերերը հայտնվում են իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու ճամբարում: Այդ իսկ պատճառով Գրիգոր Խանձթեցու այցելությունից հետո Աբխազաց թագավորությունում ստեղծված բարենպաստ իրավիճակը փոխվում է: 888 թ. բախման ժամանակ Աշոտ Ա թագավորը ջախջախիչ հարված է հասցնում Աբխազաց թագավորությանը, որն ընդունում է հայոց թագավորի գերիշխանությունը: Կղարջքի Բագրատունիների միջավայրում հաղթանակի է հասնում Ատրներսեհ Բագրատունին, որն այդուհետ հակադրվում է աբխազաց թագավորին՝ Վիրքին տիրելու պայքարում:

2. Կղարջքի հոգևոր իշխանության մասնակի տարածումը Սամցխեում

Կղարջքում ծավալված եկեղեցաշինական աշխատանքներից հետո տեղի հոգևորականները ոչ առանց աշխարհիկ իշխանության համաձայնության, սկսում են իրենց հոգևոր իշխանությունը տարածել հարևան Սամցխեում: Այնտեղ 860-ական թթ. հատուկ այդ նպատակով ուղարկվում է Սերապիոն Զարգմեցին՝ հոգևորականների մեծ խմբով:

Սկզբնաղբյուրներից հայտնի է, որ հայոց 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո Կղարջքում հաստատված Վասակ Բագրատունու որդի

50 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XXXIV:

51 Տե՛ս **Вахушти Багратиони**, с. 187.

52 Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, гл. XLII.

53 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XIX-XXII:

Ատրներսեհը տիրում էր, ի թիվս այլ շրջանների, նաև Սամցխեին⁵⁴, բայց վերջինս դուրս էր մնացել նրա որդի Աշոտ կուրապաղատի տիրույթներից⁵⁵: Սակայն Վախուշտ Բագրատինը, անդրադառնալով նրա որդիների տիրույթներին, մասնավորապես, Սամցխեն հիշատակում է որպես Բագրատի տիրույթ⁵⁶: Մյուս կողմից, հայտնի է, որ Սամցխեում գտնվող երեք բերդ, որոնք սահմանակից էին Աբխազաց թագավորությանը, կառուցվել էին Գվարամ Բագրատունու կողմից⁵⁷: Կարելի է բխեցնել, որ Սամցխեի՝ Աբխազաց թագավորությանը հարևան մի հատվածը վերոհիշյալ երեք բերդերով, մտնում էր Գվարամ Բագրատունու տիրույթների մեջ: Դա այն ժամանակաշրջանն է, երբ Կղարջքի Բագրատունիների շրջանում հասունանում էին այնպիսի անլուծելի խնդիրներ, որոնք ի վերջո բախման հանգեցրին: Այդ իսկ պատճառով, երբ Գվարամը Ջավախքում եկեղեցական ժողով գումարեց՝ քննարկելու Վիրքի կաթողիկոս դարձած Արսենի խնդիրը, Կղարջքից որևէ հոգևորական չհրավիրեց: Մինևույն ժամանակ, ժողովին հրավիրվել էին Սամցխեի հոգևորականները, որոնք նույնպես դժգոհ էին Արսենի կաթողիկոս դառնալու փաստից⁵⁸: Պետք է նշել նաև, որ, երբ Գվարամի որդի Նասրը 888 թ. աբխազների օգնությամբ եկավ Սամցխե, այնտեղ մեծ զորք հավաքեց⁵⁹: Տվյալ իրողության մեջ, անկասկած, մեծ դեր էր խաղացել այն, որ Սամցխեի մի հատվածը պատկանել էր Գվարամին: Ավելին, եթե քննության առնենք Սամցխե մտած Կղարջքի հոգևորականների խիստ զգուշավորությունը, կարող ենք արձանագրել, որ Սամցխեում աստիճանաբար հաստատվել էր Գվարամի գերիշխանությունը:

Ըստ Վասիլ Զարգմեցու՝ Սամցխեի տարբեր շրջաններում Կղարջքի հոգևորականներին թշնամաբար էին ընդունում և արտաքսում իրենց երկրամասերից⁶⁰: Սակայն Սամցխեի իշխաններից Գեորգի Չորչանեցին նրանց իր իշխանության մեջ ազատ գործելու հնարավորություն տվեց⁶¹:

Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ Սամցխեն ամբողջությամբ Բագրատի տիրույթների մեջ չէր մտնում: Գեորգի Չորչանեցու իշխանությունը, դատելով վերոշարադրյալից, ընդհանրապես Կղարջքի կուրապաղատներից և ոչ մեկին ենթակա չէր: Խնդիրն այն է, որ, եթե այդ իշխանությունը ենթակա լիներ Բագրատ Բագրատունուն, ապա նա պարզապես տեղի բնակչությանը կպարտադրեր Կղարջքի հոգևոր իշխանությունը: Իսկ եթե ենթակա լիներ Գվարամ Բագրատունուն, ապա այնտեղ Կղարջքի հոգևորականներին պարզապես չէին ընդունի: Մինչդեռ, Գեորգի Չորչանեցին Կղարջքի հոգևորականների՝ Սամցխեում գտնվելու մասին տեղեկանալով, ինքը նրանց հրավիրեց իր մոտ: Նա դա արեց զուտ հոգևոր իմաստով և ոչ թե ընդունելով Կղարջքի Բագրատունիների

54 Տե՛ս Քարթլիի մատյան, էջ 62:

55 Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, с. 31.

56 Տե՛ս **Вахушти Багратиони**, с.187.

57 Տե՛ս Քարթլիի մատյան, էջ 65, **Вахушти Багратиони**, с. 187-188.

58 Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, гл. XLII.

59 Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, с. 33.

60 Տե՛ս **Василий Зарзмили**, Житие Серапиона Зарзмили. – «Древнегрузинская литература (V-XVIII вв.)», тексты, сост. Л. Менабде, пер. с груз., Тб., 1987, гл. V.

61 Տե՛ս նույն տեղում, գլ. VI-VII:

իշխանությունը:

Ինչպես տեսանք, Գվարամ Բագրատունին, որը տիրում էր Սամցխեի որոշ հատվածների, հակադրվում էր Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությանը: Կարծում ենք, Սամցխեում գտնվող այն իշխանությունը ևս, որտեղից վտարեցին Սերապիոն Ջարգմեցուն, կամ անկախ իշխանություն էր և կամ էլ ենթակա էր Գվարամ Բագրատունուն: Այսպիսով՝ Կղարջքի կուրապաղատության հոգևոր իշխանության հաստատումը Սամցխեում ամբողջական չեղավ:

Երբ քաղաքական թատերաբեմից հեռացան Գվարամ Բագրատունին և նրա որդի Նասրը, Սամցխեում նրանց տիրույթները, ամենայն հավանականությամբ, անցան կամ Կղարջքի Ատրներսեի Բագրատունի իշխանին և կամ Սամցխեի մյուս իշխանություններին: Առավել հավանական է երկրորդ հնարավորությունը, քանի որ Սամցխեի իշխանությունները պահպանեցին իրենց ինքնուրույնությունը նաև հետագայում: 10-րդ դարի 40-ական թթ.՝ հայոց Աբաս թագավորի օրոք, Սամցխեն հանդես է գալիս որպես առանձին թագավորություն: Արաբ աշխարհագրագետ Մասուդին, որ եղել է Հայաստանում, մասնավորապես տեղեկացնում է. «Ջուրզանների (իմա՛ վրաց - Ա.Ե.) թագավորության կողքին գտնվում է Սամսախի (իմա՛ Սամցխե - Ա.Ե.) կոչվող թագավորությունը: Բնակչությունը խառն է՝ քրիստոնյա և հեթանոս»⁶²:

Հեղինակը Սամցխեի թագավորությունը հիշատակում է Կղարջքի թագավորությունից առանձին, իսկ ինչ վերաբերում է բնակչության՝ քրիստոնյա և հեթանոս լինելու իրողությանը, ապա այն կարելի է հասկանալ ինչպես բառի բուն իմաստով, այնպես էլ որպես հայադավան և քաղկեդոնական բնակչության առկայության վկայություն, քանի որ վերջիններս միմյանց հաճախ պարզապես կոչում էին «հերետիկոս», «անհավատ» և այլն:

3. Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեի Բագրատունու նկրտումները Այսրկովկասի քաղկեդոնական միջավայրի և հայոց գահի նկատմամբ

881 թ. Կղարջքի կուրապաղատ էր դարձել Ատրներսեի Բագրատունին, որը վայելում էր իշխանաց իշխան Աշոտի հովանավորությունը: Նրա հիմնական թիրախը Այսրկովկասի քաղկեդոնականների մեջ գերիշխանության հասնելն էր՝ այն հեռանկարով, որ դրանք պետք է միավորվեին մեկ թագավորության մեջ՝ Բագրատունիների գլխավորությամբ: Հարկ է նշել, որ նման նկրտումներ նրան ներշնչել էին հայոց արքաները՝ վերջի-

62 Տե՛ս **Masudi**, Muruj az-zahab ua maadin al-javahir, al-Kahira, 1948, I, p. 204 (արաբերեն): Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Աբու ալ-Հասան Ալի իբն ալ-Հուսայն իբն Ալի ալ-Մասուդի, Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր («Մուրուջ ազ-զահաբ վա մաադիխ ալ-ջավահիր»), Ցուցումների և դիտարկումների գիրք («Քիթաբ առ-տանքիի վալ-իշրաֆ»), Հատվածներ Հայաստանի, Կովկասյան լեռների և հարևան երկրների մասին, արաբերեն բնագրերից թարգմանությունը, Մասուդիի կենսագրությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ս. Եղիազարյանի, Եր., 2007, էջ 32:

նիս մի կողմից հռչակելով «վրաց իշխան» և այնուհետև «վրաց թագավոր», իսկ մյուս կողմից՝ երկրորդ տեղը վերապահելով հայոց թագավորության աստիճանակարգում: Էական է նաև այն, որ չնայած վերոհիշյալին՝ Սմբատ Ա-ն իր արքայական տիտղոսաշարքում բացի «հայոց թագավոր» ու «Տիեզերակալ» տիտղոսներից, իրեն էր վերապահում նաև «թագավոր վրաց» տիտղոսը, որը հավանական կասկած է առաջացնում առ այն, որ Ատրներսեհին տրված «թագավոր վրաց» կոչումը ոչ միայն ժառանգական չէ, այլև աշխարհագրական ընդգրկման առումով չէր կարող վերաբերել Այսրկովկասի ողջ քաղկեդոնական միջավայրին: Ինչ վերաբերում է հայոց թագավորության աստիճանակարգում ստացած երկրորդ տեղին, ապա պետք է նշել, որ Ատրներսեհը Սմբատի թագադրման շրջանում իրականացրել էր Բագրատունիների հինավուրց թագադիր ասպետի գործառույթը, որով էլ թերևս պայմանավորում էր նրա տեղը հայոց թագավորության մեջ: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, երբ վախճանվեց Աշոտ Ա-ն, Սմբատը ներկա չգտնվեց թաղմանը, քանի որ գտնվում էր Գուգարքում⁶³: Իմանալով այդ մասին՝ Սմբատը գալիս է Երազգավորս, որտեղ նրան այցելում է վրաց (իմա Կղարջքի) մեծ իշխան Ատրներսեհը⁶⁴: Վանանդի կողմերում իշխում էր Աշոտի եղբայր Աբասը, որ ձգտում էր թագավոր դառնալ: Աբասը ձերբակալում է Ատրներսեհին և պահանջում «Տացէ ինձ այսրէն Ատրներսեհ գերկու ամրոցսն, զոր յափշտակեալ իսկ է ի ձեռաց Գուրգենայ քեռառն իմոյ, և զԴաւիթ զորդի իւր գրաւական ինձ յայսմհետէ»⁶⁵, բայց ստանալով պահանջածը, չի կատարում իր խոստումը: Սակայն Սմբատը հարձակվում է նրա վրա և ազատում Ատրներսեհին, իսկ ոստիկան Ափշինը Սմբատին է մատուցում թագը Ատրներսեհի միջոցով⁶⁶: Սմբատ Ա-ին հնազանդվում են թե՛ Ատրներսեհ կուրապաղատը և թե՛ նրա համախոհները, իսկ ով չի հնազանդվում, նվաճվում է գենքի ուժով: Այնուհետև Հովհաննես Դրասխանակերտցին Կղարջքը ներկայացնում է Սմբատ Ա-ի թագավորության կազմում⁶⁷:

Երկար ժամանակ, չնայած Սմբատ Ա-ի կրած դժվարություններին Ատրպատականի ամիրայության դեմ մղվող պայքարում, Ատրներսեհը հավատարիմ էր մնացել նրան, որի համար Սմբատը նրան կարգում է Վրաց թագավոր⁶⁸: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ

63 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 146:
 64 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146:
 65 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146-148:
 66 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148:
 67 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 164:

68 Նույն տեղում, էջ 186-188: Մ. Բրոսսեն, Ս. Երեմյանը, Ի. Զավախիշվիլին և Կ. Թումանովն Ատրներսեհի՝ թագավոր դառնալը թվագրում են 888 թ.: Տե՛ս **М. Brosset**, Histoire de la Georgie, I, St.-Petersbourg, 1849, pp. 273-279, **С. Еремян**, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1971, N 3, с. 5, ծանոթ. 7, **Ի. Զավախիշվիլի**, Վրաց ժողովրդի պատմություն, II, Թբ., 1965, էջ 111 (վրացերեն), **С. Toumanoff**, The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century.-“Le Museon”, LXXIV, Louvain, 1961, pp. 21-25), իսկ Մ. Չամչյանցը, Հ. Մարկվարտը, Ն. Ադոնցը, Ե. Թաղայշվիլին, Ե. Ցացարեիշվիլին և Մ. Ճանաշյանը կարծում են, որ Ատրներսեհի թագադրությունը տեղի է ունեցել 899 թ.: Տե՛ս Մ. **Չամչյանց**, Պատմություն Հայոց, հ. Բ, Ե., 1985, էջ 727, **Յ. Մարկուարտ**, նշվ. աշխ., էջ 148 (ներդիր), **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հ. Ա, էջ 501, “Жизнь и известия о Багратионианах, царях наших

ՊԱՏՄԱՆԻԹՅՈՒՆ
 Ե (ԺԵ) քարի, թիվ 2 (42) ապրիլ-հունիս, 2013
 ՎԷՄ համահայկական հանդես

Սմբատ Ա-ն «կացուցանէ զնա (իմա՝ Ատրնէրսեհին-Ա.Ե.) թագաւոր Վրաց աշխարհին (իմա՝ Կղարջքի-Ա.Ե.) և երկրորդ իւրոյ տէրութեանն զնա հաստատէ»⁶⁹: Վրաց պատմիչ Դավթի որդի Սմբատը տեղեկացնում է, որ Դավթի կուրապաղատի որդի Ատրնէրսեհին վրաց թագավոր կարգեցին 888 թ. տեղի ունեցած դէպքերից հետո⁷⁰: Ստեփաննոս Օրբելյանը հավաստում է, որ երբ հայոց թագավորության մասնատման համար դուռ բացեցին Արծրունիները և թագ ստացան Ատրպատականի ամիրայից⁷¹, թագավոր դարձավ նաև Ատրնէրսեհ Բագրատունի իշխանը, որից հետո «թագ կապեաց և Աղուանին Համան»⁷²:

Վրացական պատմագրության մեջ զարգացվել է այն միտքը, որ Կղարջքի կուրապաղատները հանդիսացել են Բյուզանդիայի վասալները: Ատրնէրսեհի թագավոր դառնալն էլ, քանի որ նա միաժամանակ և՛ թագավոր էր, և՛ կուրապաղատ, բխեցվում է այդ իրողությունից⁷³: Ն. Գուրգենիձեն, անդրադառնալով Ատրնէրսեհ Բագրատունու թագադրության հարցին, կարծիք է հայտնել, որ 888 թ. նա հռչակվել է որպէս Կղարջքի, իսկ 897 թ.՝ վրաց թագավոր: Դրանք երկու տարբեր կարգավիճակներ էին: Առաջինը տեղական թագավորի կարգավիճակ էր, ինչպէս արխագաց թագավորինը, իսկ երկրորդը՝ վրացական թագավորի և թագավորության «դէ յուրե» ձանաչում⁷⁴:

Վրաց թագավորության ստեղծման թվականը ձգբրտելու համար հիմք ենք ընդունում Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկում նկարագրված՝ 890-ական թթ. իրադարձությունների ժամանակագրական հերթականությունը: 897 թ. Հայաստան ներխուժեց Ափշինը⁷⁵: Նույն տարվա վերջին

грузинских, откуда они явились в эту страну, или с какого времени владеют они царством Грузинским, которое написал Сумбат, сын Давида», пер. Е. Такайшвили, տե՛ս «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXVIII, Тифлис, 1900, с. 83; «Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունները Վրաստանի մասին», հայերեն տեքստը վրացերեն թարգմանությամբ, ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով հրատ. Ե. Ցագարեիշվիլին, Թբ., 1965, էջ 0121-0122 (վրացերեն); **Մ. Ճանաչեան**, Դավթի կուրապաղատ (պատմական ուսումնասիրություն), Վենետիկ, 1972, էջ 13-14: Ատրնէրսեհի թագադրությունը մոտավորապէս տեղադրվել է նաև 906-908 թթ. միջև: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, Եր., 1976, էջ 31-32:

69 **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 180-188:

70 Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, с. 34.

71 Սյունյաց պատմիչը Յուսուֆի փոխարեն նշում է Ափշինի անունը, որը սխալ է: Այդ պատճառով փորձ է արվել նշված իրադարձությունը տեղադրելու 890-ական թթ. առաջին կեսին, ավելի ձգբրիտ՝ Սմբատ Ա-ի թագադրության շրջանում: Տե՛ս **Հ. Ութմազյան**, Սյունիքը IX-X դարերում, Ե., 1958, էջ 92-93: Սակայն պետք է հիշել, որ խոսքն այն ժամանակաշրջանի մասին է, երբ թագ ստացավ Վասպուրականի Գագիկ իշխանը, այսինքն՝ այդ իրադարձությունը պետք է տեղի ունեցած լիներ 908 թ.:

72 Պատմություն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 299:

73 Տե՛ս *Очерки истории Грузии*, т. II, гл. VI, §4.

74 Տե՛ս Ն. Գուրգենիձե, Հովհաննես Դրասխանակերտցու մի տեղեկության շուրջ, «Թբիլիսիի պետական համալսարանի աշխատություններ», պատմություն, հնագիտություն, արվեստագիտություն, ազգագրություն, 1999, էջ 249-258 (վրացերեն):

75 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 180-184: Ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ արշավանքը տեղի է ունեցել 897 թ.: Տե՛ս **Մովսէս Կողանկատուացի**, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Ե., 1983, էջ 337: Ըստ պատմիչի՝ նույն թվականին վախճանվեց Գևորգ կաթողիկոսը (անդ):

(ձմռանը) մահացավ Գևորգ կաթողիկոսը (877–897)⁷⁶: Հաջորդ կաթողիկոսը՝ Մաշտոցը (898), մահացավ յոթ ամիս գահակալելուց հետո⁷⁷: Քանի որ Գևորգ կաթողիկոսը մահացել է 897 թ. վերջին, իսկ Մաշտոցը կաթողիկոս է դարձել 898 թ. գարնանը⁷⁸, ուստի Մաշտոցի գահակալությունը պետք է ավարտված լինի 898 թ. վերջին, որից հետո կաթողիկոս դարձավ Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898–929): Այդ տարի կառուցվեց արքայանիստ Երազգավորսի եկեղեցին: Արդեն 899 թվականին է վերաբերում Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությունը, որ Սմբատ Ա-ն, գնահատելով Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհի հավատարմությունը, նրան թագադրում է⁷⁹: Ըստ որում՝ հայոց արքան նրան հռչակում է «թագաւոր Վրաց աշխարհին»⁸⁰, թեև նա միայն Կղարջքի իշխանն էր և Վիրքին դեռ չէր տիրում⁸¹: Կարևոր է այն, որ հաղորդելով Ատրներսեհի թագադրության մասին, որին հետևում է Ափշինի արշավանքը, թերևս, 900 թ., պատմիչը նրան դարձյալ կուրապաղատ է կոչում⁸²:

Սմբատ Ա-ի կողմից Ատրներսեհին տրված թագը, ընդհանուր առմամբ, վերջինիս համար նշանակում էր միայն հայոց թագավորության աստիճանակարգում երկրորդ տեղի անրագրում: Այդ իսկ պատճառով Հովհաննես Դրասխանակերտցին Ատրներսեհին շարունակում է կոչել կուրապաղատ: Հ. Բարթիկյանը ցույց է տվել, որ հայոց թագավորին Բյուզանդիայի կայսրը կոչում էր «որդի», որով արտահայտվում էին նրանց միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները: Ինչ վերաբերում է հայոց թագավորությանը, ապա նույն կերպ հայոց թագավորի համար որդի էին հանդիսանում Վրաց (իմա՝ Կղարջքի) իշխանը (հետագայում՝ թագավորը) և արխագաց թագավորը⁸³: Գոյություն ունեւ, սակայն, էական տարբերություն: Ի տարբերություն հայոց թագավորի՝ Բյուզանդիայի կայսեր նկատմամբ խորհրդանշական «որդիության»՝ հայոց թագավորի «որդիների» իշխանությունները, ինչպես տեսանք, հայոց թագավորության մաս էին կազմում, իսկ այդ իշխանները, բացի «որդի» լինելուց, նաև հպատակ և «ծառա» էին հայոց թագավորի համար⁸⁴: Ուստի և զարմանալի չէ, որ եթե բյուզանդացիները այսրկովկասյան իշխաններին կոչում էին իշխան, կուրապաղատ կամ մագիստրոս, ապա հայոց իշխանին (հետագայում՝ հայոց թագավորին)՝ իշխանաց իշխան (արքոնտների արքոնտ)⁸⁵:

906 թ. տեղի ունեցած հայ-արխագական բախումը Կղարջքի կուրա-

76 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 184:

77 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 186:

78 Տե՛ս նույն տեղում:

79 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 186–188:

80 Նույն տեղում, էջ 188:

81 Տե՛ս **Յ. Մարկուարտ**, նշվ. աշխ., էջ 138; **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հ. Ա, էջ 504; **Ա. Եղիազարյան**, Կղարջքի կյուրոպաղատությունը և Վիրքը հայ Բագրատունիների տերության կազմում, Պատմամշակութային ժառանգության մատենաշար, «Հուշարձան տարեգիրք», Զ, 2010, էջ 209–216:

82 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 188:

83 Տե՛ս **Հ. Բարթիկյան**, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X–XI դդ., «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1996, թիվ 2, էջ 27–28:

84 Տե՛ս **Ատողիկ**, էջ 169–170:

85 Տե՛ս **Հ. Բարթիկյան**, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X–XI դդ., էջ 27–28:

պաղատ Ատրներսեհին մեծ հույսեր ներշնչեց: Խնդիրն այն է, որ նախորդ բախումներից (881 և 888 թթ.) Ատրներսեհը կարողացել էր հնարավորինս արդյունքներ քաղել՝ դառնալով Կղարջքի միահեծան տերը: Այժմ արդեն, երբ Կղարջքի կուրապաղատության ապագան սերտորեն սկսում էր փոխկապակցվել Այսրկովկասի քաղկեդոնականների հետ, նման բախումը կարող էր հնարավորություն տալ նրան գերիշխանության հասնելու այդ միջավայրում: Ազգակցական կապի հաստատումը՝ դստերն արխազաց թագավորին կնության տալու միջոցով⁸⁶, հաջողություն չէր բերել, ուստի հույսը հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ն էր, որը, Ատրներսեհին իր հետ վերցրած, արշավանքի դուրս եկավ արխազաց թագավոր Կոստանդին Գ-ի (893-922) դեմ:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ 906 թ.⁸⁷ արխազաց թագավոր Կոստանդին Գ-ն հավաքեց իր զորքը և արշավեց դեպի Ալանաց Դրունք՝ նվաճելու այն և նրա շրջակա ցեղերին: Արխազական զորքի մի մասն էլ ներխուժեց Գուգարք: Ատրներսեհը հորդորեց նրան՝ հետ կանգնելու նման սխալ քայլից և «իրենից ավելի վեհերին (իմա՛ Սմբատ Ա - Ա.Ե.) չհակառակվել», բայց անարդյունք: Սմբատ Ա-ն անմիջապես անցավ հակահարձակման: Կոստանդին Գ-ն, ի զորու չլինելով պատերազմելու Սմբատ Ա-ի բանակի դեմ, հաշտության բանակցություններ է սկսում, սակայն ձեռքակալվում է: Հովհաննես Դրասխանակերտցին Սմբատ Ա-ի արշավանքի ընթացքում հիշատակում է Գուրիայի (Վուրի աշխարհ) գրավման մասին⁸⁸:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդմանը մի շարք կարևոր մանրամասներ է ավելացնում Անանուն Զրուցագրի հաղորդած տեղեկությունը: Ըստ պատմիչի՝ Սմբատ Ա-ն արխազաց թագավորի դստերը կնության է բերում իր որդի Մուշեղին և դրանից հետո որոշում ազատագրել արխազական զորքի կողմից գրավված Կանգարք, Գոգշեն, Ձայլցեղ, Կող և Արտահան գավառները, որը և իրականացվում է: Դրա պատճառով արխազաց թագավորը ձեռքակալվում է Մուշեղին, իսկ Սմբատ Ա-ի զորքերը դիմում են հակահարձակման և հասնում Գորի քաղաքին, որտեղ գտնվում էր արխազաց թագավորը՝ Մուշեղի հետ: Արխազաց թագավորը բանակցությունների ժամանակ գերվում է, ազատում Մուշեղին և Սմբատ Ա-ին զիջում Կանգարքը, Գոգշենն ու Կողը: Հայկական զորքերը ներխուժում են Արխազաց թագավորություն: Ի հավելումն Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդման, ըստ որի՝ հայկական զորքերի կողմից գրավվել էր Գուրիան (Վուրի աշխարհ), Անանուն Զրուցագիրը հիշատակում է նաև բուն Արխազքի գրավումը (Նավհանաց աշխարհ)⁸⁹: Սյուս կողմից, ի տարբերություն Հովհաննես Դրասխանակերտցու, ըստ որի՝ արխազաց

86 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 202:

87 Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի արխազական արշավանքը, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 2010, թիվ 1-2, էջ 119-130:

88 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 202-204: Վուրի աշխարհ-Գուրիա նույնականությանն անդրադարձել է Պ. Մուրադյանը: Տե՛ս Կովկասեան մշակութային աշխարհը և Հայաստանը, պրակ Ա, Եր., 2008, էջ 249:

89 «Նավհանաց աշխարհ» անվանումը ցույց է տալիս, որ խոսքը Արխազաց թագավորության ծովափնյա շրջանների մասին է, որտեղ գտնվող հայտնի նավահանգիստները ծովային առևտրական ուղիներով կապված էին սևծովյան այլ նավահանգիստների հետ:

թագավորին գերել է Կղարջքի թագավոր Ատրներսեհը, Անանուն Զրուցագիրը տեղեկացնում է, որ այդ արել է Վասպուրականի Գուրգեն իշխանը⁹⁰:

Խնդրո առարկա իրադարձությունների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև «Քարթլիի մատյան»-ը, ըստ որի՝ Կոստանդինն արշավում է Վիրք և նվաճում այն: Սմբատ Տիեզերակալն արշավանքի է ելնում, ետ նվաճում Վիրքը, պաշարում կարևոր նշանակություն ունեցող ամրոց Ուփլիսցխեն ու գրավում գրոհով: Դրանից հետո երկու թագավորները հաշտվում են, Կոստանդինն ընդունում է Սմբատ Ա-ի գերիշխանությունը և նրանից ստանում Վիրքը⁹¹:

Խոսելով այն իրողության մասին, որ 906 թ. Սմբատ Ա-ին արխագաց թագավորության դեմ պայքարում աջակցում էր Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհը, Ի. Զավախիշվիլին գտնում է, որ Կղարջքի կուրապաղատները սովորաբար հենց այդպես էլ վարվում էին, որպեսզի ինչ-որ կերպ խոչընդոտեն Աբխազաց թագավորության հզորացմանը⁹²:

Աբխազաց թագավորությունում շուտով՝ Կոստանդին Գ-ի ձերբակալվելուց հետո, սկսում են մտածել նոր թագավորի մասին, ուստի Սմբատ Ա-ն թագավորական ոսկե խույր է դնում Կոստանդին Գ-ի գլխին, արքայական հագուստներ հագցնում նրան և օգնական զորքով ուղարկում իր թագավորություն: Այնուհետև «ի բազում հնագանդություն և մտերմական ծառայություն համախոհութեան զինքն (իման Կոստանդին Գ - Ա.Ե.) արքային Սմբատայ բերէր սակս հայրաբուն նախախնամութեան նորա առ նա»⁹³: Սմբատ Ա-ն փաստորեն առավել նպատակահարմար է գտնում արխագաց թագավորին տեսնելու Այսրկովկասի քաղկեդոնականների առաջնորդի դերում:

Ատրներսեհն արագ գնահատեց իրավիճակը: Ըստ Հովհաննես Դրախանակերտցու՝ նա չարացավ, կարծելով, որ դա ի հակադրություն իրեն է արվել, և սկսեց դավադրություն ծրագրել: Բայց Սմբատ Ա-ն սկզբում լուրջ չէր վերաբերվում Ատրներսեհի դժգոհությանը, մինչև չպարզվեց, որ հայ ազդեցիկ իշխաններից մեկը՝ Հասանը, որը ծրագրում էր սպանել իրեն, դավադրության մեջ է ներքաշել Ատրներսեհին: Վերջինիս խոստացվել էր հայոց գահը⁹⁴: Նրանց է միանում նաև Հավսունի իշխանը: Դավադիրների զորքը գալիս է Անի, որը հանձնվում է Ատրներսեհին, իսկ այնտեղից՝ մայրաքաղաք Երազգավորս և տեղավորվում արքունական ապարանքում: Սմբատ Ա-ն, որ գտնվում էր Տաշիրքում, իմանում է այդ ամենի մասին և արշավում նրանց դեմ: Ատրներսեհն ու Հասանը, թալանելով Անին, հեռանում ու ապաստանում են Տայքում: Դավադրության լուրը միավորում է բոլորին, ուստի զորքով հավաքվում են Սմբատ Ա-ի շուրջը: Հայոց բանակը ներխուժում է Ատրներսեհի տիրույթներ, սակայն թագավորը հրամայում է անմեղներին չվնասել: Ատրներսեհը գալիս է

90 Տե՛ս «Պատմություն Անանուն Զրուցագրի» (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), թարգմանությունը գրաբարից, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Մ.Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Եր., 1971, էջ 189-193:

91 Տե՛ս Քարթլիի մատյան, էջ 66:

92 Տե՛ս Ի. Զավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 101:

93 Հովհաննես Դրախանակերտցի, էջ 204:

94 Տե՛ս սույն տեղում, էջ 204-208:

Սմբատ Ա-ի մոտ և ներում հայցում: Սմբատ Ա-ն ներում է նրան, սակայն նրա ավագ որդուն պատանդ վերցնում՝ որպես հավատարմության գրավական: Այդուհետ Սմբատ Ա-ն Ատրնեքսեհի կողմնակից իշխաններին, որոնք, դատելով պատմիչի տեղեկություններից, Ատրնեքսեհի տիրություններից էին («գնախարարսն գիր առհասարակ ի նման է ի ձեռն առեալ»), կուրացնել է տալիս, մի մասին ուղարկում Բյուզանդիայի կայսերը, իսկ մյուս մասին՝ արխագաց թագավորին⁹⁵:

Ամենայն հավանականությամբ, դավադիրները գործակցել էին Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի հետ, քանի որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ դավադրությունը ծագել էր այն բանից հետո, երբ լարվել էին Սմբատ Ա-ի ու Յուսուֆի հարաբերությունները, որը Հասանին և յուրայիններին վախ էր ներշնչել ապագայի վերաբերյալ⁹⁶: Այդ իսկ պատճառով նա կուրացված դավադիրների մի մասին ուղարկեց կայսերը, քանի որ նրանք փաստորեն Խալիֆայության կողմնակիցներն էին դարձել: Իսկ ռնն էր նրանց մի մասին արխագաց թագավորին ուղարկելու պատճառը: Կարծում ենք, Սմբատ Ա-ն թեև Ատրնեքսեհին նախկինում դարձրել էր իր տերության երկրորդ մարդը, սակայն արխագաց թագավորին էր տեսնում Այսրկովկասի քաղկեդոնականների առաջնորդի դերում: Ի գուր չէ, որ Ատրնեքսեհը Կոստանդին Գ-ի ազատ արձակումը և թագադրումը համարեց իրեն ի հակադրություն կատարված քայլ: Քաղկեդոնականների շրջանում Արխագաց թագավորության և Կղարջքի կուրապաղատության միջև առաջնության համար մղվող պայքարի պատճառով էլ Սմբատ Ա-ն ցուցադրաբար նրան ուղարկեց կուրացված դավադիրներին՝ ի նշան այն գերադասության, որ Կոստանդին Գ-ին տալիս էր հայոց արքունիքը:

Փաստորեն, Ատրնեքսեհ Բագրատունին հասկացավ, որ տվյալ շրջանում, երբ Սմբատ Ա-ն քաղկեդոնականների միջավայրում առաջնությունը տալիս է արխագաց թագավորին, սեփական իշխանության սահմաններն ընդարձակել չի կարող, ավելին, ստիպված է լինելու համակերպվել փոքրիկ իշխանություն ունենալու մտքին: Ի դեպ, Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդումն այն մասին, որ Ատրնեքսեհի կարծիքով Սմբատ Ա-ն, Կոստանդին Գ-ին թագադրելով և օգնական զորքով ուղարկելով Արխագաց թագավորություն, նրան հակադրել է իրեն, խոսում է այն բանի օգտին, որ հայոց թագավորն այլևս այնքան էլ չէր վստահում իր թագավորության մեջ երկրորդ իշխանին, ամենայն հավանականությամբ, հասկանալով նրա նկրտումները: Սմբատ Ա-ի կասկածները, ինչպես տեսանք, շուտով արդարացան:

Ատրնեքսեհը քիչ անց նոր քայլեր ձեռնարկեց: Ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի՝ Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրությունը տեղի է ունեցել 908 թ.՝ Վասպուրականի թագավորության ստեղծումից հետո: Կարծիք է հայտնվել, որ Ափշինի 900 թ. արշավանքը Հայաստան իրականացվել է Սմբատ Ա-ի կողմից Ատրնեքսեհի թագադրության պատ-

95 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 208–210:

96 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 208:

ճառով, քանի որ թագադրության իրավունք ուներ միայն խալիֆան⁹⁷: Եթե հիմք ընդունենք Ափշինի արշավանքի այդ միանգամայն հնարավոր դրդապատճառը, ապա կարող ենք առանց երկմտելու կարևոր եզրակացության հանգել: Ափշինից Սմբատ Ա-ի կրած պարտությունից հետո Ատրնեքսեհի, ինչպես նաև Համամի թագադրությունները, անկասկած, ի չիք էին դարձել:

Բայց Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակությունն ունի կարևոր նշանակություն, քանզի Վասպուրականի թագավորության ստեղծումը նա դիտարկում է որպես հայոց թագավորության մասնատման գործընթացի սկիզբ, որին հաջորդեցին «Վրաց» և Աղվանից թագավորությունների ստեղծումը: Եթե հիմնվենք պատմիչի հաղորդման վրա, կարող ենք կատարել կարևոր եզրակացություններ: 908 թ. Յուսուֆը լուրջ քայլեր է կատարում հայոց թագավորությունը մասնատելու և թուլացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա թագադրում է Գագիկ Արծրունուն⁹⁸: Սյունյաց իշխանը Յուսուֆի առաջարկած թագից հրաժարվում է: Հույժ կարևոր տեղեկություն է պահպանել Ասողիկը, որը, խոսելով 908 թ. իրադարձությունների մասին, տեղեկացնում է, որ Յուսուֆ ամիրայի մոտ «երթեալ Արտնեքսեհ Վրաց թագաւոր և Գագիկ իշխան Վասպուրականի» ու այլ հայ իշխաններ⁹⁹: Փաստորեն, ի տարբերություն Հովհաննես Դրասխանակերտցու, համաձայն որի՝ Ափշինի մոտ գնացել է Գագիկ Արծրունին և թագ ստացել¹⁰⁰, Ասողիկը հաղորդում է, որ Յուսուֆի մոտ է գնացել նաև Ատրնեքսեհ Բագրատունին: Կարծում ենք՝ Յուսուֆին հարած Ատրնեքսեհ Բագրատունուն հնարավոր էր բավարարել միայն թագավորական թագով, քանի որ նա արդեն այդպիսի թագ ստացել էր 899 թ., սակայն Ափշինի 900 թ. արշավանքը և Ատրնեքսեհին «վրաց թագավոր» հռչակած Սմբատ Ա-ի պարտությունն ի չիք էին դարձրել այդ թագը: Նշենք նաև այն իրողությունը, որ Յուսուֆի 909 թ. արշավանքի ժամանակ, դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից, Սմբատ Ա-ն օգնություն չստացավ Ատրնեքսեհից, ինչը պետք է հետևանքը լիներ այն իրողության, որ նա հարել էր Յուսուֆին: Հայոց թագավորը ստիպված ապաստանեց Աբխազաց թագավորությունում¹⁰¹: Այն, որ շատ հավանական է Ատրնեքսեհի թագադրությունը Յուսուֆի կողմից, ցույց է տալիս թեկուզ այն փաստը, որ վերջինս թագ էր առաջարկել նաև Սյունյաց Վասակ իշխանին: Այսինքն՝ Հայոց թագավորությունը մասնատելու նպատակի առումով Յուսուֆի համար ոչ մի խնդիր չկար Գագիկ Արծրունուց և Վասակ Սյունուց բացի թագ առաջարկելու նաև Ատրնեքսեհին:

Ասողիկի արժեքավոր տեղեկության համաձայն, երբ Աշոտ Երկայթը Հայաստանը մաքրեց թշնամուց, նա «գտանէ զԾառայս հօր իւրոյ թագաւորեալ. զինքն անուանեաց Շահանշահ, այսինքն թագաւորաց թագաւոր»¹⁰²: Ինչպես հաղորդում է Վարդան վարդապետը, խոսքը մասնավոր-

97 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 32:

98 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 212:

99 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 164:

100 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 212:

101 Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև **Ասողիկ**, էջ 164; Քարթլիի Մատյան, էջ 66:

102 **Ասողիկ**, էջ 169-170:

րապես Աշոտ Երկաթի հորեղբորորդի Աշոտի, Գագիկ Արծրունու, Ատրներսեհ (հեղինակի տեղեկության մեջ՝ Ներսեհ) Բագրատունու և, թերևս, նաև Աղվանից թագավոր Համամի մասին է: Եվ Աշոտը «կոչեցաւ ի վերայ նոցա Շահնշահ (իմա՛ թագավորների թագավոր – Ա.Ե.)»¹⁰³: Աստղիկի հաղորդման տրամաբանությունը պարզ է: Թեև, օրինակ՝ Համամն ու Ատրներսեհը թագ էին ստացել Սմբատ Ա-ից, դրանով նրանց միջև հարաբերությունները չէին փոխվել, և ավատատիրական աստիճանակարգի առումով Համամն ու Ատրներսեհը շարունակում էին դիտարկվել որպես «ծառա» հայոց թագավորի համար: Բայց Աստղիկի հաղորդումն ունի ևս մեկ կարևոր կողմ: «Գտանէ» բառը ցույց է տալիս, որ կարծես թե Սմբատ Ա-ի «ծառաններն» առանց նրա հավանության էին թագավոր հռչակվել, ավելի ձիշտ՝ այլ տիրակալների կողմից: Ահա, այստեղ է, մեր համոզմամբ, թաքնված կարևոր իրողությունը: 908 թ. Յուսուֆը, բացի Վասպուրականի Գագիկ իշխանից, թագադրել է նաև Կղարջքի Ատրներսեհ իշխանին:

Այսպիսով՝ Ատրներսեհը, որը ուժգություն կատարեց հայոց գահի նկատմամբ, բայց պարտություն կրեց, այժմ արդեն փորձեց իր նկրտումների իրականացման համար այլ հովանավորներ փնտրել: Այդ դերը «ստանձնեց» Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրան, որի հարվածներից, սակայն, շուտով մեծապես տուժեցին նաև Ատրներսեհի տիրոջները:

4. Համավրացական թագավորության ստեղծման նախադրյալները

Սմբատ Ա-ի գահակալության վերջին տարիներին Հայոց թագավորության ժամանակավոր թուլացումը Կղարջքի կուրապաղատության և Աբխազաց թագավորության համար լայն հեռանկարներ բացեց: Եվ եթե Ատրներսեհը պարզապես դավաճանեց Սմբատ Ա-ին, ապա Կոստանդին Գ-ն պահպանեց հավատարմությունը՝ հայոց թագավորի համար ամենադժվարին պայմաններում նույնիսկ ապաստան և օգնություն տրամադրելով նրան¹⁰⁴: Սակայն Սմբատ Ա-ի սպանությունից հետո իրավիճակն Այսրկովկասում փոխվել էր. Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆը տարիներ շարունակ ասպատակում էր Հայաստանը, Վիրքը և Կղարջքի կուրապաղատության որոշ գավառներ¹⁰⁵, իսկ Աբխազաց թագավորությունը, որը հեռու էր այդ իրադարձություններից, ամրապնդում էր իր ուժերը՝ Վիրքին տիրելու համար¹⁰⁶:

Յուսուֆի հեռանալուց հետո Աբխազաց թագավորությունն աստիճանաբար սկսեց իր գերիշխանությունը հաստատել Վիրքում և Կախքում:

103 Վարդան վարդապետ, էջ 93:

104 Տե՛ս Աստղիկ, էջ 164, Քարթլիի Մատյան, էջ 66:

105 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 248-252; Աստղիկ, էջ 164; Քարթլիի մատյան, էջ 66; Ստեփան Տրեթցի, Հայքի վիճակը X դարու սկզբներին յեվ Սմբատ Խոստովանողը, -Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Եր., 1934, էջ 92:

106 Տե՛ս Գ. Մելիքիշվիլի, Ավատատիրական Վրաստանի քաղաքական միավորումները և Վրաստանի ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման մի քանի հարցեր, Թբ., 1973, էջ 54, 56, 133-134, 145:

Արդեն 915 թ. Կախքի (Ծանարաց) Կյուրիկե (Կվիրիկե) քորեպիսկոպոսի առաջարկով Կոստանդին Գ-ն մասնակցեց Աղվանից թագավորության վրա ձեռնարկվող արշավանքին: Կախքի քորեպիսկոպոսի և արխազաց թագավորի զորքերը ներխուժեցին Աղվանից թագավորություն՝ Թելավի կողմից: Նրանք պաշարեցին Ալազան գետի վերին հոսանքում գտնվող Վեժին (Վժան) բերդը: Այնուհետև այստեղ եկավ Աղվանից թագավոր Ատրնեսեհը և նրանց հետ հաշտություն կնքեց՝ Կյուրիկեին զիջելով Օրձոր բերդը, իսկ Կոստանդինին՝ Գավազ (Գավազն, Ալազան գետի ձախ ափին¹⁰⁷) ավանը և Վեժին բերդը¹⁰⁸:

Եթե փորձենք վերոհիշյալի լույսով ներկայացնել Սմբատ Ա-ի մահից հետո Հայաստանից հյուսիս գտնվող երկրներում ձևավորված ընդհանուր իրավիճակը, ապա կարող ենք արձանագրել, որ այստեղ շատ արագ գերիշխող դիրքերի հասավ Արխազաց թագավորությունը, Վիրքից բացի, իրեն ենթարկելով նաև Կախքը և Աղվանքը¹⁰⁹: Արխազաց թագավորությունը սկսեց միավորել Այսրկովկասի քաղկեդոնականներին:

Այս շրջանում Կղարջքի կուրապաղատությունում դարձյալ խախտվել էր կենտրոնաձիգ իշխանությունը: Այնտեղ տիրապետող դիրք ունեին երկու գործիչներ՝ Կղարջքի թագավոր Ատրնեսեհը (899–923) և իշխան Գուրգենը (918–941)¹¹⁰: Վերջինս 891 թ. սպանված Գուրգեն Բագրատունու թոռը, Ատրնեսեհի որդին¹¹¹ ու Կղարջքի թագավոր Ատրնեսեհի քրոջ որդին¹¹² էր: Նա Սամցխեում գտնվող Ղվել բերդի¹¹³ և Աջարայի տերն էր¹¹⁴:

Գուրգենին Դավթի որդի Սմբատը կոչում է «մեծ» և «իշխանաց իշխան»՝ ծավալուն ձեռնարկների համար¹¹⁵: Դրա վկայությունն է այն, որ նա ցանկացել է գրավել նույնիսկ Սամշուղե ամրոցը, բայց պարտվել է¹¹⁶: Կոստանդին Ծիրանածինը նրան «մագիստրոս» կոչումով է հիշատակում¹¹⁷, իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցին հիմնականում կոչում է «իշխան», մի տեղում՝ «վրաց մեծ իշխան»¹¹⁸: Գուրգենին հիշատակում է նաև արաբ աշխարհագրագետ Մասուդին: Խոսելով Կուր գետի մասին՝ նա մասնավորապես նշում է, որ այն հոսում է «Ջուրջինի (իմա՛ Գուրգեն – Ա.Ե.) թագավորության» տարածքով¹¹⁹: Մասուդին, որը խնդրո առարկա դեպքերի ժամանակակիցն է և եղել է Հայաստանում, Գուրգենին թագա-

107 Տե՛ս Գ. **Мкртумян**, Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII–XI вв. и его взаимоотношения с Арменией, Е., 1983, с. 79, прим. 103.

108 Տե՛ս **Вахушти Багратиони**, с. 127; Քարթլիի մատյան, էջ 66:

109 Տե՛ս Ի. **Ջավախիշվիլի**, նշվ. աշխ., էջ 102:

110 Տե՛ս 3. **Анчабадзе**, նշվ. աշխ., էջ 163:

111 Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, с. 34. Տե՛ս նաև **С. Toumanoff**, The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century.–“Le Museon”, LXXIV, Louvain, 1961, p. 26.

112 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 310:

113 Տե՛ս Լ. **Մելիքսեթ-բեկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 92–93:

114 Տե՛ս 3. **Մարկուարտ**, նշվ. աշխ., էջ 143: Տե՛ս նաև **Ն. Աղոնց**, Երկեր, հ. Ե, Եր., 2012, էջ 374:

115 Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, с. 35.

116 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 316–318:

117 Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Բյուզանդական աղբյուրներ», **Բ. Կոստանդին** Ծիրանածին, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1970, էջ 19–24:

118 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 302:

119 Տե՛ս **Masudi**, I, p. 205 (արաբերեն), տե՛ս նաև Մասուդի, էջ 35; В. Минорский, История Дербенда и Ширвана IX–XI вв., М., 1963, с. 214, прим. 114.

վոր կոչելով՝ ներկայացնում է նրա գերագահ իշխանությունը երկրամասում¹²⁰: Դրա ապացույցն է նաև այն, որ Ատրնեբսեհին և Գուրգենին է միայն հիշատակում Հովհաննես Դրասխանակերտցին, երբ պատմում է Աշոտ Բ-ի թագավորության շրջանում Այսրկովկասում ծավալված կարևորագույն իրադարձությունների մասին:

Վերևում տեսանք, որ իշխանաց իշխան տիտղոսով Բյուզանդիան պատվում էր միմիայն հայոց իշխանին, իսկ Այսրկովկասի իշխաններին բյուզանդացիները կոչում էին կուրապաղատ, մագիստրոս և այլն: Պատահական չէ, որ մագիստրոս է կոչվում նաև Գուրգենը: Իշխանաց իշխան տիտղոսով նրա հիշատակությունը թերևս տեղական իշխանների մեջ վերջինիս ունեցած կարգավիճակի արտացոլումն է, թեև նա Կղարջքի Բագրատունիների կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ էր¹²¹:

Յուսուֆի արշավանքից հետո Ատրնեբսեհը դարձյալ սկսեց իր հույսը կապել Հայոց թագավորության հետ, որը, չնայած ստացած ծանր հարվածներին, շարունակում էր մնալ Այսրկովկասում գլխավոր դերակատարը: Մմբատ Ա-ի մահից հետո նրա որդի Աշոտը գործ է հավաքում և սկսում է վերացնել Հայաստանում գտնվող արաբական ուժերը: Պատմիչների տեղեկությունների համաձայն, երբ Աշոտ Երկաթը (913–929) Հայաստանը մաքրեց թշնամուց, նա Մմբատ Ա-ի թագավորության բոլոր իշխանների վրա հռչակվեց շահնշահ կամ թագավորների թագավոր¹²²: Խալիֆայության կողմից Աշոտը Հայաստանի, Վիրքի և Աղվանքի շահնշահ է ձանաչվել 919 թ.¹²³: Հավաքելով ուժերը՝ Աշոտ Բ-ն հարձակվում է Տփղիսի վրա, գրավում է այն ու գերիներ վերցնում՝ հետագայում նրանց գերյալ հայերի հետ փոխանակելու համար: Տեսնելով այս ամենը՝ Ատրնեբսեհը և մյուսները, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, հավաքվում ու թագադրում են Աշոտին¹²⁴: Մեկ այլ հաղորդման մեջ պատմիչը նշում է, որ Աշոտին թագադրել են Ատրնեբսեհն ու իր գործը¹²⁵: Հավանաբար, այս տեղեկությունների ներքո պետք է հասկանալ, որ Ատրնեբսեհը նույն դերն է կատարել Աշոտ Բ-ի թագադրության գործում, ինչ Մմբատ Ա-ի թագադրության: Այն ժամանակ թագը և հանդերձները Մմբատին մատուցվել էին Ատրնեբսեհի միջոցով¹²⁶: Նույնը թերևս տեղի է ունեցել Աշոտ Բ-ի պարագայում:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու հետագա հիշատակություններից պարզվում է, որ Աշոտ Բ-ն սկզբում մտերիմ էր նաև Գուրգեն իշխանի

120 Ն. Շոշիաշվիլիի կարծիքով՝ վրացական աղբյուրներում թագավոր էին կոչվում Կղարջքի բոլոր այն Բագրատունիները, որոնք կրում էին «վրաց թագավոր», «կուրապաղատ», «մագիստրոս» և որոշ այլ տիտղոսներ: Տես Ն. Շոշիաշվիլի, Վրացական վիճագրերի հավաքածուներ (V-X դդ.), Թբ., 1980, էջ 56 (վրացերեն):

121 Տես Մ. Զանաշխա, Կոստանդին Ծիրանածինի վկայությունները Տառ-Կլարջեթիի Բագրատիոնիների մասին, «Թբիլիսիի պետական համալսարանի աշխատություններ», պատմություն, հնագիտություն, արվեստագիտություն, ազգագրություն, 18, 1941, էջ 79–85 (վրացերեն):

122 Տես Ասողիկ, էջ 169–170: Տես նաև Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրութեամբ Հ. Մարգարեանի, Եր., 1983, էջ 116–117; Վարդան վարդապետ, էջ 93:

123 Տես Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ե, Եր., 2012, էջ 206:

124 Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 244–246; Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ե, էջ 193–211:

125 Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 272:

126 Տես նույն տեղում, էջ 146–150:

հետ, որը նրա եղբայր Աբասի աներն էր (երբ Սմբատ Ա-ի սպանությունից հետո Աբասը ապաստանեց Գուրգենի մոտ, փեսայացավ նրան¹²⁷) և որը նրան զորք է տրամադրում՝ Հայաստանում ծագած ապստամբությունը ճնշելու համար¹²⁸: Աշոտ Բ-ն դաշնակցում էր նաև Կախքի քորեպիսկոպոսի հետ, որը նրան նույնպես օգնական զորք էր տրամադրում¹²⁹:

Իրադարձությունների ժամանակակից Հովհաննես Դրասխանակերտցին, խոսելով այդ տարիներին իր դեգերումների մասին, հաղորդում է հույժ կարևոր տեղեկություններ: Նա պատմում է, որ «իսկ ես աստանօր պանդխտաբար ըստ հալածանաց ժամանակին նստեալ կայի ի մեջ Գուգարաց և Վրաց մերձ առ մեծիմաստն Ատրներսեհ՝ թագաւորն կացելոյ յայնմ նահանգի, որ...բազում հիւրամեծարութեամբ և առատանձեռն ռոճկօք առ ի նմանէն պատուասիրեցայ»¹³⁰: Թեև «ի մեջ Գուգարաց և Վրաց»-ը թարգմանվել է «Գուգարքի և Վրաստանի միջև»¹³¹, սակայն ավելի ճիշտ է «Գուգարքում և Վիրքում» մակաբերությունը¹³², բայց այդ էլ թերևս պետք է շտկվի և դառնա «գուգարացիների և վրացիների մեջ», իսկ վերջինիս ներքո անհրաժեշտ է ընկալել ոչ թե էթնիկ, այլ դավանանքային շեշտադրումը: «Գուգարացիներ»-ը հայ առաքելականներն են՝ Գուգարքի բնիկ ազգաբնակչությունը, իսկ «վրացիներ»-ը քաղկեդոնականները՝ առանց էթնիկական պատկանելության ընկալման: Եվ հավանաբար այդ պատճառով է, որ Ատրներսեհը այդչափ առատաձեռն գտնվեց հայոց կաթողիկոսի նկատմամբ, որի հոգևոր իշխանությամբ ենթակա զգալի ազգաբնակչություն կար նրա իշխանությունում, որը ժամանակակից պատմիչ-կաթողիկոսի ընկալման մեջ լուրջ մի «նահանգ» է և ոչ թե անկախ թագավորություն: Պատահական չէ, որ Կոստանդնուպոլսի Նիկողայոս պատրիարքի՝ հայոց կաթողիկոսին ուղարկած նամակում մասնավորապես ասված է. «Կարծեմ ոչ ինչ զանխուլ է՝ տէր իմ, ի քոյոյ յաստուածասիրութենէդ յոյժ տրտմութիւն և անպակաս ցաւք սրտից մերոց յաղագս Հայոց և Վրաց և Աղուանից միահանուռ քոյդ հաւատացեալ հօտից...», այդուհետ՝ «քոյոյդ հօտիդ Հայոց և Վրաց և Աղուանից»¹³³: Այն, որ հայոց կաթողիկոսը կոչվում է «Հայոց, Վրաց և Աղվանից միահանուռ հավատացյալ հոտ»-ի առաջնորդ, կարևոր հետևություններ է ծնում, մասնավորապես, որ, ինչպես ժամանակին Սմբատ Ա-ն էր Բյուզանդիայի կողմից դիտվում որպես «բոլորից արևելեայցս գլխավոր»¹³⁴, այնպես էլ ընդհանուր քրիստոնյաների առումով հայոց կաթողիկոսն էր դիտարկվում որպես բոլոր քրիստոնյա արևելցիների կրոնական առաջնորդ: Նիկողայոս պատրիարքի նամակում կա ևս մեկ ուշագրավ տեղեկություն: Նա գրում է, որ հորդորել է արխագաց թագավորին՝ մոռանալու նախկին

127 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 169:

128 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 298, 302, 304:

129 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 302:

130 Նույն տեղում, էջ 266:

131 Նույն տեղում, էջ 267:

132 Տե՛ս **Ованес Драсханакертци**, История Армении, перевод с древнеармянского М. Дарбинян-Меликяна, Е., 1984, с. 144.

133 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 268:

134 Նույն տեղում, էջ 278: Տե՛ս **Հ. Բարթիկյան**, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1996, թիվ 2, էջ 27-28:

ընդհարումները և միասնական ճակատով հակահարվածելու Յուսուֆ ամիրային: «...առաքեցաք թուրթ և առ կուրապաղատդ առ աւագն Ափխազաց՝ խրատելով առ ի լսել խրատող ձերոյ և մոռանալ զընդ միմեանս հարումնս, և նայել ի սէր ի միաբանութիւն և ի հաշտ խաղաղութիւն ընդ միմեանս և ընդհասարակ իշխանս Հայոց և Աղուանից, և միանալ միաբան և մարտնչել ընդդէմ ամբարիշտ թշնամոյն»¹³⁵:

Կաթողիկոսն առաջին հերթին սկսում է Ատրնէրսեհին համոզել՝ խաղաղություն և միաբանություն պահպանել հայոց և վրաց մնացյալ իշխանների հետ և նրանից համապատասխան երդմնագիր է վերցնում¹³⁶:

Ատրնէրսեհ Կղարջեցու համար դժվարին ժամանակներ էին: Մի կողմից՝ արխազաց թագավորը, որը նրա վաղեմի հակառակորդն էր, իսկ մյուս կողմից՝ Գուրգենը խափանում էին նրա բոլոր նկրտումները: Բայց շուտով ներկայացավ առիթը՝ թեկուզ միայն Կղարջքի կուրապաղատությունում գերագահ դիրքի հասնելու համար: Թեև Աշոտ Բ-ն վստահում էր իր եղբայր Աբասին և նրա աներ իշխան Գուրգենին, վերջիններս նրա դեմ դավադրություն կազմակերպեցին¹³⁷: Աշոտ Բ-ն անմիջապես, իր հետ վերցնելով Ատրնէրսեհ Բագրատունուն, արշավեց Գուրգենի դեմ: Յուսուֆի կողմից թագավոր կարգված Աշոտ Բ-ի հորեղբայր Շապուհի որդի Աշոտը¹³⁸ և Աշոտ Բ-ի եղբայր Աբասը փորձեցին օգնել Գուրգենին, բայց Աշոտ Երկաթը պարտության մատնեց հակառակորդին¹³⁹: Հետագա կռիվներից մեկի ժամանակ Սամշուլդե ամրոցում Աշոտ Բ-ի զորքին հաջողվում է գերի վերցնել Գուրգենի բանակը, որից հետո նրա զինվորները թագավորի հրամանով կուրացվեցին՝ զրկվելով նաև ականջներից ու քթերից¹⁴⁰:

Գուրգենը դրանից հետո էլ շարունակեց Աշոտ Բ-ի դեմ գործել, որի ապացույցն է Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն տեղեկությունը, որ 921 թ. Ուտիքում իշխող Յլիկ Ամրամը ցանկացավ ընդունել նրա գերիշխանությունը¹⁴¹: Ուտիքում ծագած ապստամբությունը ճնշելու համար Աշոտը դիմում է արխազաց թագավորի օգնությանը, որը նրան զորք է տրամադրում¹⁴²: Ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ Աշոտ Բ-ի պայքարում զուգահեռվեցին երկու անհաշտ հակառակորդների՝ արխազաց և Կղարջքի թագավորների շահերն ընդդեմ Գուրգեն իշխանի:

Բայց թե՛ Կոստանդինին և թե՛ Ատրնէրսեհին ապրելու քիչ ժամանակ էր մնացել: Նրանցից առաջինը մահացավ 922 թ., իսկ երկրորդը՝ 923 թ.: Դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից՝ Կղարջքում գերիշխանություն ստացավ Գուրգենը, թեև Ատրնէրսեհի թագավորական տիտղոսն անցավ նրա ավագ որդի Դավթին¹⁴³: Միևնույն ժամանակ Արխազաց թագավորությունում սկսվեցին գահակալական կռիվներ Կոստանդին Գ-ի որդիների՝ Գեորգիի և Բագրատի միջև: Բագրատը Գուրգեն իշխանի

135 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 268-270:

136 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 270:

137 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 304:

138 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 294:

139 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 310-312, Ասողիկ, էջ 169:

140 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 316-318:

141 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 320:

142 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 322:

143 Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, с. 34-35.

փեսան էր, իսկ վերջինս փորձում էր նրան բազմեցնել Աբխազաց գահին: Ըստ Զ. Անչաբաձեի՝ Բագրատը ծնվել էր Կոստանդին Գ-ի երկրորդ անունությունից, որը կնքվել էր Սմբատ Ա-ի դստեր հետ¹⁴⁴: Բայց Բագրատը շուտով մահացավ, և դրանից հետո Աբխազաց թագավորության միահեծան տերը դարձավ Գեորգին (929-957), որի օրոք Աբխազաց թագավորությունը հասավ հզորության գագաթնակետին: Գեորգին Վիրքում իշխան նշանակեց իր որդիներին¹⁴⁵: Որոշ ժամանակ անց աբխազական գորքերը ներխուժեցին Կախք և հրի ու սրի մատնեցին այն¹⁴⁶: Այդ շրջանում Գուրգենն իր քրոջ՝ Աղվանից թագուհի Դինարի միջոցով սկսեց քաղկեդոնականությունն աստիճանաբար տարածել Աղվանքում¹⁴⁷: Ըստ «Քարթլիի մատյան»-ի՝ այդ գործը գլուխ բերելու շրջանում Սալարյանները գրավեցին Ատրպատականը, իսկ այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել 941 թ.¹⁴⁸, այսինքն՝ Գուրգենի մահվան տարում:

Աշոտ Բ-ի մահից հետո հայոց թագավոր դարձավ Աբասը (929-953), որի օրոք Կղարջքում և Վիրքում ստեղծվեց նոր իրավիճակ: Այդ ժամանակ Կղարջքում ոչ առանց հայոց թագավորի աջակցության տեր ու տնօրեն էր նրա աներ Գուրգենը, որի մասին Դավթի որդի Սմբատը հաղորդում է, թե նա կռվել է իր բոլոր նախորդներից ավելի շատ և տիրել Կղարջքի կուրապաղատության բոլոր հարևան հողերին¹⁴⁹: Աբխազաց թագավորը Գուրգենի դեմ պայքարելու համար սկսեց հովանավորել Արտանուջի տեր Աշոտ Կիսկասի իշխանին (մահացել է 939 թ.¹⁵⁰), որին ամուսնացրեց իր քրոջ հետ: Հակամարտությունն ավարտվեց մոտ 935 թ. Գուրգենի հաղթանակով, որը գրավեց Արտանուջը, բայց հարկ համարեց Աշոտին զիջել Աջարայի մի մասը և Ղվել բերդը¹⁵¹: Հետագայում, երբ Աշոտը սկսեց համագործակցել Գուրգենի դեմ պայքարող աբխազաց թագավորի հետ, Գուրգենը ետ խլեց գիջածը, իսկ նա, զրկված տիրույթներից, հեռացավ Աբխազաց թագավորություն¹⁵²: Այդ շրջանում Գուրգենն ընդունում էր Բյուզանդիայի գերիշխանությունը: Սակայն, դատելով Կոստանդին Ծիրանածնի տեղեկություններից, ըստ որոնց՝ կայսրությունը կամեցել է տիրել Արտանուջին, բայց դրան դեմ են արտահայտվել Դավիթ թագավորն ու Գուրգեն իշխանը, որի հետևանքով կայսրությունը զիջել է¹⁵³, Բյուզանդիայի գերիշխանության ընդունումը եղել է ոչ ամբողջապես և հիմնականում վերաբերել է սահմանների պաշտպանությանը և փոխադարձ օգնությանը¹⁵⁴:

144 Տե՛ս 3. **Анчабадзе**, նշվ. աշխ., էջ 128:

145 Տե՛ս Քարթլիի մատյան, էջ 67: Տե՛ս նաև 3. **Анчабадзе**, նշվ. աշխ., էջ 128:

146 Տե՛ս Քարթլիի մատյան, էջ 68:

147 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67:

148 Տե՛ս Ա. **Տեր-Ղևոնդյան**, Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը 9-10-րդ դարերում, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հասարակական գիտություններ, 1957, N 10, էջ 92:

149 Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, с. 35.

150 Տե՛ս նույն տեղում:

151 Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 19, էջ 237, ծանոթ. 7: Տե՛ս նաև **С. Toumanoff**, The Bagratids of Iberia, p. 26.

152 Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 19:

153 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20-23:

154 Տե՛ս Փ. **Ինդրովկա**, նշվ. աշխ., էջ 68:

Գուրգեն իշխանի թեև ոչ ուղղակի հաղթանակն Այսրկովկասի քաղկեդոնականների շրջանում գերիշխանության հասնելու պայքարում իր գլխավոր հակառակորդի՝ արխազաց թագավորի նկատմամբ, վերջինիս հովանավորյալ Աշոտ Կիսկասիին պարտության մատնելը և գերիշխանության հաստատումը Կղարջքի կուրապաղատությունում, որտեղ դեռևս գոյություն ունեին Ատրներսեհի ժառանգները, ինչպես նաև քաղկեդոնական հոգևոր իշխանության տարածումն Աղվանքում այն կարևոր նախադրյալներն էին, որոնք նախանշեցին Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական թագավորության հիմնադրումը Կղարջքի Բագրատունիների դրոշի ներքո¹⁵⁵:

Ամփոփելով վերոնշյալը՝ արձանագրենք, որ Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհը, թագ ստանալով Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ից, իր տիրույթների ընդարձակման ճանապարհին հակադրության մեջ մտավ Արխազաց թագավորության հետ: Քաղկեդոնականների միջավայրում Սմբատ Ա-ն առաջնությունը սկսեց տալ արխազաց թագավորին, որի հետևանքով Ատրներսեհը մտավ Սմբատ Ա-ի դեմ ուղղված դավադրության մեջ՝ հավակնություններ ցուցաբերելով նույնիսկ հայոց գահի նկատմամբ: Պարտություն կրելով՝ նա իր ուշադրությունը բևեռեց հարևան քաղկեդոնական երկրամասերի վրա: Սմբատ Ա-ի քաղաքականությունը չէր նպաստում նրա ծրագրերի իրականացմանը, որի հետևանքով Ատրներսեհը միացավ Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆին, որը նրան թագ շնորհեց:

Արդեն Աշոտ Բ-ի գահակալության շրջանում, երբ Գուգարքում մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերել Ղվելի և Աջարայի տեր Գուրգեն իշխանը, Ատրներսեհը սկսեց դարձյալ իր հույսը կապել Հայոց թագավորության հետ: Գուրգենին, ի վերջո, արդեն հայոց թագավոր Աբասի օրոք հաջողվեց վերջինիս հովանավորությամբ գերիշխող դիրքի հասնել Կղարջքում՝ հիմք նախապատրաստելով քաղկեդոնականների միասնական թագավորության ստեղծման համար:

Summary

THE PROCESS OF BAGRATUNIS' GEORGIAN KINGDOM FORMATION

Part II: The shape of independent historical perspective of the all-Georgian Kingdom.

Arman S. Yeghiazaryan

In the 9th century the tendency of the spread of superiority of the Curopalacity of Kgharjk over Georgia was emphasized.

The main goal of curopalate of Kgharjk Atrnerseh Bagratuni was to achieve the dominant position among the South Caucasus Chalcedonians with the per-

155 Իշխանաց իշխան Գուրգենը որդի չունեի, և նրա տիրույթները բաժին հասան այլոց:

spective to include them in a joint kingdom led by Kgharjian Bagratunis. At the same time Atrnerseh tried to seize the throne of Armenian King Smbat I, but failed.

In the last years of Smbat I, the weakening of the Armenian kingdom led to broad perspectives for the Kingdom of Abkhazia and the Curopalacity of Kgharjk. The Abkhazats kingdom, which was far from the dynamic events of those times, became gradually stronger and took over Georgia after a couple of years.

During the reign of Atrnerseh in the Curopalacity of Kgharjk, there was one more reputable prince named Gurgen Bagratuni, who successfully withstood the Abkhazian king, conquered the lands neighboring his principality also spread the Chalcedonian faith in the Albanian kingdom.

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԷՄ համահայկական հանդես Ե (ԺԵ) քառի, թիվ 2 (42) ապրիլ-հունիս, 2013